

elk wetenschappelijk onderzoek. Het zou goed zijn geweest als Van Leeuwen de artikelen meer bewerkt zou hebben, zodat er een rode draad zou zijn ontstaan waarmee hij de lezer daadwerkelijk langs deze ingewikkelde materie zou hebben kunnen leiden. Ondanks zijn belofte in de inleiding lopen vanaf het eerste hoofdstuk de twee kernbegrippen — de ene ziel en evocatief, nationaal en educatief — door elkaar heen. Bovendien worden ze in de verschillende hoofdstukken verschillend verklaard. Van Leeuwen creëert zoveel bomen — waarvoor overigens lof, want elke boom betekent een analyse — dat het bos inderdaad niet meer zichtbaar is. Eigenlijk komt het bos, de definitieve synthese, pas op de vier laatste bladzijden van het boek aan de orde, die bescheiden als 'samenvatting en conclusies' gekenschetst worden.

Alles overziend heeft het pleidooi van Van Leeuwen effect gehad. Mijn kijk op Cuypers' restauraties is nu genuanceerder. Cuypers heeft duidelijke drijfveren gehad, beïnvloed door tijdgenoten, en wellicht zijn door zijn restauraties wel zaken bewaard gebleven die anders ten onder waren gegaan. Aan de andere kant kan niet ontkend worden dat juist door zijn ingrepen ook veel zaken verloren zijn gegaan. Hiermee heeft Van Leeuwen overduidelijk aangetoond dat voor een goed begrip van het historische monument de bestudering van de restauratie-geschiedenis een *must* is.

Moeten we tijdens 'onze' restauraties de ingrepen van Cuypers maar wegpoetsen, dus Cuypers' negentiende-eeuwse neo-Middeleeuwen vervangen door onze twintigste-eeuwse neo-Middeleeuwen? Of volgen we het pleidooi van Van Leeuwen dat ook dit een onderdeel van de bouwgeschiedenis van een monument is? Ik hoop dat Van Leeuwen ons in nieuwe artikelen met zijn inzichten zal blijven prikkelen.

Karel Emmens

H. Schmal, *Den Haag of's-Gravenhage? De 19de-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Utrecht: Matrij, 1995, 256 blz., f49,95, ISBN 90 5345 071 8).

Het is een te prijzen ontwikkeling dat in stadshistorisch onderzoek de ruimtelijke component een prominentere rol gaat spelen. Onderwerpen als migratie, verkeers- en vervoerstromen en stedelijke netwerken gaan steeds meer een integraal onderdeel uitmaken van stads-geschiedenissen. In dit rijtje past ook het boek van Henk Schmal over de gordel van wijken die in de tweede helft van de negentiende eeuw rond de Haagse binnenstad werd gebouwd. Kern van zijn betoog is dat het specifieke karakter van de afzonderlijke wijken vorm kreeg door een wisselwerking tussen formele structuren en het beeld dat de inwoners en bestuurders van de wijken hadden en waarnaar zij ook handelden.

Het belangrijkste structurerende element is de grondsoort geweest. De binnenstad was vanouds verdeeld in een 'bovenhelft' op de hoge en droge zandgrond waar de elite resideerde en een 'benedenhelft' op de lage en natte veengrond waar de 'mindere man' woonde. Schmal probeert in zijn analyse na te gaan in hoeverre deze tweedeling zich heeft voortgezet in de gordel van nieuwe wijken die na 1850 rond de binnenstad werd gebouwd.

In hoofdstuk 1 geeft Schmal kort en bondig maar duidelijk het theoretisch raamwerk van zijn onderzoek. Het specifieke karakter van de gordel kan worden verklaard uit algemene ontwikkelingen zoals de stadsgeschiedenis die beschrijft en lokale omstandigheden als bodemgesteldheid, plaatselijke tradities, gemeentelijke politieke ontwikkelingen en dominerende persoonlijkheden. Door het samenspel van algemene en lokale ontwikkelingen kreeg elke wijk een specifieke bevolking. Welstand, samenstelling van het huishouden en cultuur waren de drie vormende elementen van de wijkbevolking. Om de dynamiek binnen de wijken te kunnen verklaren zoekt Schmal aansluiting bij een drietal concepten waarin omgevingsfactoren, de

persoonlijke beslissingen van de (toekomstige) bewoners en institutionele kaders een rol spelen. Deze drie benaderingen ziet hij als complementair. Enerzijds beïnvloeden de individuele wensen van vragers en aanbieders de dynamiek van de ruimtelijke geleiding, anderzijds worden deze bepaald door de omstandigheden binnen de stedelijke ruimte. Deze wisselwerking is te zien als een 'filteringsproces'. De bewoners willen hogerop, de huizen verouderen en dalen in waarde. *Houses filter down, households filter up* is de — in zijn puntigheid — onvertaalbare Engelse uitdrukking.

De modernisering van de Haagse samenleving schetst Schmal in hoofdstuk 2. Hij bevestigt hierin het beeld van 's-Gravenhage als hof- en regeringsstad. Daardoor werd de stad ook aantrekkelijk voor een elite, die daar een passende werkkring vond en zich kon mengen in het societyleven van de stad. Daarnaast had de stad een grote aantrekkingskracht op mensen uit de koloniën. Schmal heeft mij met dit betoog niet geheel kunnen overtuigen. Zijn beschrijving is erg impressionistisch en wordt voor de tweede helft van de negentiende eeuw nauwelijks ondersteund door cijfermateriaal. Wat mij heel erg opviel is dat hij nergens in discussie gaat met P. R. D. Stokvis, die in *De wording van modern Den Haag* (Zwolle, 1987) met name in hoofdstuk 5 een ander beeld van de ontwikkeling van de stad heeft geschetst.

De hoofdstukken 3 tot en met 5 vormen de kern van het verhaal. Daarin wordt in de eerste plaats de morfologie van de stadsuitbreidingen behandeld. De aanleg van de negentiende-eeuwse gordel wordt duidelijk in beeld gebracht. Het ontwerp en de bouw van de wijken volgden vrijwel naadloos de dichotomie tussen zand en veen. Bepalende grootheden waren daarbij de fysisch-geografische omstandigheden (zand- of veengrond), het grondbezit en de sociaal-economische en functionele kenmerken (bereikbaarheid, status en dergelijke).

Tot 1870 speelden Hof en gemeente de belangrijkste rol, omdat zij de stad wilden verfraaien. Daarna was het de tijd van de ongebreidelde en ongeplande uitbouw die voornamelijk werd gedragen door particuliere bouwspeculanten. Vanaf 1900 kreeg de overheid echter meer instrumenten in handen om uitbreiding van de stad te sturen.

Na deze algemene schets geeft Schmal enkele portretten van ontstaansgeschiedenissen van wijken. In de wijken op veengrond werd na 1900 driftig gebouwd, vooral in de sociale woningbouw. Na de Eerste Wereldoorlog kwam dit echt goed op gang. De wijken op zandgrond kenden weer een andere ontwikkeling. In dit veranderingsproces bleef echter de tweedeling tussen zand-veen, hoog-laag, rijk-arm, hoge status-lage status, dunbevolkt-dichtbevolkt, ruimklein grotendeels bewaard. Een proces van *filtering down* was echter wel waarneembaar. Sommige wijken daalden op de statusladder door het verouderingsproces. De bewoners zochten de betere nieuwbouwwoningen buiten de gordel op, de nieuwe bewoners kwamen veelal uit een lager sociaal milieu. Andere wijken veranderden van functie. Het grootwinkelbedrijf kreeg een plaats in de binnenstad; wat deftiger woonwijken veranderden in kantoorwijken.

In deze beschrijving van het ontstaan, opbouw en dynamiek van de wijken is Schmal op zijn best. Dit is ook de waarde van het boek. Overtuigend wordt aangetoond dat niet alleen de scheiding van zand en veen bepalend is geweest voor de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, maar dat bewoners en bestuurders zich hiervan heel duidelijk bewust waren en hun handelen daarop afstemden. Daarbij is een goed evenwicht bewaard tussen analyse, beschrijving en het geven van kleine en sprekende details en doorkijkjes. Het betoog wordt goed ondersteund door fraai beeldmateriaal.

Wel heeft Schmal zieh naar mijn mening wat te veel laten meeslepen door zijn eigen enthousiasme in de beschrijving en analyse van het sociaal-economische karakter van de ruimtelijke geleiding. Discussies binnen zijn vakgebied gaat Schmal uit de weg. Naast het hierboven al gesignaleerde voorbeeld, kunnen er nog meer worden genoemd. Zo gaat Schmal niet in discussie met P. Kooij die in zijn boek *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economie*

sehe ontwikkeling (Groningen, 1986) hfdst. 4, de wijken een gebrekkig ordeningskader noemt voor de analyse van de ruimtelijke spreiding van sociale ongelijkheid. Ook neemt hij de twintigste-eeuwse beroepsstratificatie van Van Tulder als uitgangspunt voor de sociaal-economische stratificatie. De problemen die hiermee samenhangen worden echter nauwelijks gesignaleerd, laat staan besproken. Een ander punt van kritiek is dat de morfologie van de wijken als uitgangspunt is genomen. Daardoor wordt de focus voornamelijk gericht op het *filtering down-proces*. Doordat de migratie geen methodische rol speelt in het betoog, komt het *filtering up-proces*, het besluitvormingsproces waarop bewoners besluiten te gaan verhuizen, veel minder sprekend voor het voetlicht. Toch wordt in het eerste hoofdstuk een analyse hiervan beloofd. Nu weet iedereen die met bevolkingsregisters en hoofdelijke omslagkohieren heeft gewerkt dat een analyse van de stedelijke migratie een heidens karwei is, maar Schmal maakt nergens duidelijk waarom hij aan een dergelijke analyse niet is begonnen.

Al met al heeft Schmal een boeiend en zeer leesbaar boek gemaakt. Wie dit boek gelezen heeft, weet dat de vraag Den Haag of 's-Gravenhage? moet worden omgezet in de stelling: Den Haag en 's-Gravenhage; ze bestaan allebei.

R. van der Woude

G. J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1995, Kerkhistorische monografieën; Leiden: J. J. Groen en zoon, 1995, 296 blz., f39,50, ISBN 90 5030 502 4, ISSN 0926 8359).

In deze gedegen studie, waarop de auteur in 1995 promoveerde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, wordt aandacht besteed aan een tot dusver onderbelichte groep van mensen, die actief waren op het gebied van evangelisatie en gemeenteopbouw, de zogenoemde evangelisten. Zij worden getypeerd als werkers op het tweede plan, die naast predikanten, ouderlingen en diakenen hun krachten hebben gegeven aan de verkondiging van het evangelie. Zij hebben bijgedragen aan de uitbreiding van de doleantie, het ontstaan van vrije evangelische gemeenten en vielen in bij vacante hervormde gemeenten. In hun arbeid wierpen zij tevens een dam op tegen de zich in de tweede helft van de negentiende eeuw verbredende vrijzinnigheid.

De naam 'evangelist' als bedoeld in deze studie, kwam eerst sedert het midden van de vorige eeuw in gebruik. De kerkelijke verhoudingen in deze periode en met name het geestelijke leven in de Nederlandse Hervormde Kerk gaven aanleiding tot het optreden van personen, die 'niet in dienst van een kerkgenootschap, op eigen gezag of in opdracht eener vereniging aan andersdenkenden, ongelovigen of onverschilligen' het Evangelie verkondigden.

In het eerste hoofdstuk wordt een analyse gegeven van deze kerkelijke verhoudingen. Tegen de achtergrond van de sociaal-economische toestand van Nederland worden respectievelijk de verhouding rooms-katholieken-protestanten en de ontwikkelingen in het protestants kerkelijk leven in de tweede helft van de negentiende eeuw geschetst. Speciale aandacht wordt daarbij gegeven aan de 'werkers op het tweede plan'.

De verenigingen of genootschappen in wier dienst zij optraden, waren meestal naar buitenlands model georganiseerd. In het tweede hoofdstuk geeft de auteur een beeld van deze internationale inwerking op de Nederlandse situatie. Daar bronnenmateriaal van plaatselijke verenigingen nagenoeg ontbreekt, concentreert hij zijn onderzoek op een vijftal landelijk opererende organisaties die meer schriftelijke sporen hebben nagelaten: de Evangelische Maatschappij, de Nederlandsche evangelisch-protestantsche vereniging, de Vereniging tot heil des volks, de Nederlandsche vereniging van vrienden der waarheid tot handhaving van de leer en de rechten der Gereformeerde Kerk en de Confessioneele Vereniging. Het derde hoofdstuk beschrijft de ontwikkelingen van deze verenigingen tot omstreeks 1890, toen door de doleantie van 1886 een nieuwe situatie was ontstaan.